

UDK: 811.512.133.34

Dildora PULATOVA,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, PhD

E-mail: pulatovadildora@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-3637-8095>

F.f.n. dots. M.Abduraxmanova taqrizi asosida

REGIONAL SPECIFICATION OF THE FORMS OF ADDRESS IN THE UZBEKI LANGUAGE

Annotation

This article provides information on the research conducted on the study of dialects of the Uzbek language. Considerations have been made about the territorial specificity of forms of address, hyponyms of kinship, general language and dialectal forms of address. It is stated that the forms of reference related to the dialect are manifested in phonetically, lexically-semantically and grammatically in different variants, lexically, regional specificity is related to the semantics and structure of the word, and regionally specific forms of reference are analyzed through examples.

Key words: forms of reference, units of reference, dialects of the Uzbek language, dialect, dialect-related words, regionally specific forms of reference.

РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКАЦИЯ ФОРМ ОБРАЩЕНИЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье представлена информация об исследованиях, проводимых по изучению диалектов узбекского языка. Учтены территориальная специфика форм обращения, гипонимов родства, общеязыковых и диалектных форм обращения. Утверждается, что формы обращения, относящиеся к диалекту, проявляются фонетически, лексико-семантически и грамматически в разных вариантах, лексически региональная специфика связана с семантикой и структурой слова, а регионально-специфические формы обращения анализируются через примеры.

Ключевые слова: формы обращения, единицы обращения, узбекского языка, диалект, говор, слова, относящиеся к диалекту, регионально специфичные формы обращения.

O'ZBEK TILIDA MUROJAAT SHAKLLARINING HUDUDIY XOSLANISHI

Аннотация

Ushbu maqolada o'zbek tili dialektlarini o'rganish yuzasidan olib borilgan tadqiqot ishlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Murojaat shakllarining hududiy xoslanishi, qarindoshlik giponimlari, umumtilga va shevaga xos murojaat shakllari haqida mulohazalar yuritilgan. Shevaga oid murojaat shakllari fonetik, leksik-semantik va grammatik jihatdan turli variantlarda namoyon bo'lishi, leksik jihatdan hududiy xoslik so'zning semantikasi, strukturalari bilan aloqador ekanligi bayon qilingan hamda hududiy xoslangan murojaat shakllari misollar orqali tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: murojaat shakllari, murojaat birliklari, o'zbek tili shevalari, lahja, sheva, dialekt, shevaga oid so'zlar, hududiy xoslangan murojaat shakllari.

Kirish. O'zbek shevalari har bir hududda o'ziga xos xususiyatlarga ega va turfa ifodalarni o'zida mujassam etadi. Shuning uchun ham, o'zbek tili juda serqirra va boy tillardan sanaladi. O'zbek tilidagi shevaga oid so'zlarni o'rganishning yo'nalishini belgilashda S.Ibrohimov, S.Rahimov, T.Yo'ldoshev kabi olimlarning tadqiqotlari yetakchi rol o'ynaydi [1]. O'zbek tili leksik qatlamining dialektal o'ziga xosligi qadimgi urug' va qabilalarning alohida hududlarda yashaganliklari bilan belgilanadi. Chunki qadimdan urug' va qabilalarning ijtimoiy hayot tarzi, hududiy mustaqilligi, kasb-hunari, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etishi tayin edi. Natijada, bu jarayon umumiy o'zbek tilini saqlab qolgan holda ma'lum hududlarga xos turfa xil sheva variantlarining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, O'rta Osiyo va Qozog'iston hududida mavjud bo'lgan qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil, uyg'ur xalqlarining til birligi o'zbek tilida ham shunga muvofiq sheva va lahjalarning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Demak, o'zbek milliy tilining shakllanishi va ravnaqi uchun uchta lahja xizmat qilgan: qipchoq (janubiy-g'arbiy guruh), o'g'uz (shimoliy-g'arbiy guruh) va qarluq (janubiy-sharqiy guruh) lahjalari bo'lib, ular ma'lum hududlar bilan chegaralangan [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tili dialektlarini o'rganish yuzasidan ko'pgina tadqiqot ishlari olib borilgan. Hududiy dialektlar masalasida professorlar Q.Muhammadjonov shimoliy o'zbek shevalarini, A.Aliyev Namangan guruh shevalarini, X.Doniyorov Samarqand va Jizzax viloyatlaridagi o'zbek shevalarini, B.Jo'rayev va A.Shermatov Yuqori Qashqadaryo hamda Quyi Qashqadaryo o'zbek shevalarini, N.Murodova Navoiy viloyati shevalarini, T.Qudratov Qashqadaryo viloyatidagi o'zbek shevalarining oraliq guruhini tadqiq etishgan [3]. Bu tadqiqotlar o'zbek tili shevalarining o'ziga xosligini asoslab beradi.

Yana shuni aytish mumkinki, o'zbek tilidagi shevaga oid so'zlarning tasnifiy masalalari ham ko'pgina olimlar tomonidan

o'rganilgan. Xususan, professor V.V.Reshetovning tasnifiga ko'ra, o'zbek tili shevalari uch guruhga ajratiladi:

1) shimoli-g'arbiy guruh – bu qipchoq lahjasidagi shevalardan iborat va unga qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq tillarining ta'siri sezilib turadi;

2) janubi-g'arbiy guruh – bu o'g'uz lahjasiga taalluqli bo'lib, unga chegaradosh hudud tili, ya'ni turkman tilining ta'siri bor;

3) janubi-sharqiy guruh – bu qarluq lahjasiga xos bo'lib, unga tojik tilining aralashuvini kuzatish mumkin [4].

Olimning tasnifi O'zbekiston viloyatlari tilining o'ziga xosligini belgilash uchun asos bo'ladi. Garchi barcha viloyatlar uchun umumiy so'zlashuv tili o'zbekcha bo'lsa ham, viloyatlararo leksik qatlam o'ziga xos leksik-semantik, fonetik, grammatik, sintaktik jihatdan farqlanadi. Bu masalada ham V.V.Reshetovning tasnifi muhim ahamiyatga ega. Ba'zi so'zlar semantik bir xillik, ayni bir tushunchani ifodalasa-da, shevalarda turli so'zlar bilan berilishi va turlicha mazmunni ifodalashi mumkin: aka – Samarqand, Buxoroda ukadan katta yaqin qarindosh, Xorazmda esa dada ma'nosida. Demak, so'zlar anglatgan tushunchasiga ko'ra ham, shakliy tuzilishi jihatidan ham hududlararo farqlanishi mumkin.

Har bir hududning sheva variantlari o'ziga xoslikka ega. Bu borada Xorazm leksikasida qolgan boshqa hududlarga nisbatan farqli belgilarni kuzatish mumkin. Ushbu hudud shevasi o'g'uz lahjasiga asoslangan bo'lib, unda ozarbayjon, turk, turkman tillariga xos leksik birliklar ko'p uchraydi [5]. Buxoro va Qashqadaryo shevalarida, bola – bachcha, qiz – duxtar, o'rta yoshli erkak – mardakcha, yigit – pisap tarzida uchraydi [6].

Adabiy tildagi qarindosh-urug'chilik leksikonidagi bobo murojaatda Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm hududlarida buva, bobo, ota, katta ota, Farg'ona hududida buva, bobo so'zlari bilan birgalikda opoqi, katta ota variantlarida, Samarqand hududida Namanganda opodada (opoqdada) ham qo'llaniladi.

Shevalarning turfa xilligiga yana bir sabab unga boshqa tillarning ta'siri bo'lganligi bilan belgilanadi. Masalan, tadqiqotlardan ma'lum bo'ladi, o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy etib boshlagan davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda [7].

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbek tilidagi murojaat shakllari ham hududiy jihatdan o'ziga xos xususiyat kasb etadi. Zotan, har bir hududning leksik qatlami o'ziga xos tabiati va jozibasiga ega bo'ladi. Shu sababdan maqola mazmunini yoritishda qiyosiy, chog'ishtirma, tavsiflash, komponent tahlil, stilistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Shevaga oid murojaat shakllari fonetik, leksik-semantik va grammatik jihatdan turli variantlarda namoyon bo'ladi. Leksik jihatdan hududiy xoslik so'zning semantikasi, strukturasi bilan aloqador bo'ladi. Masalan, kayyoni so'zi Buxoro, Navoiyning ayrim hududlarida yoshi ulug' buvilarga murojaat qilishda, shuningdek, to'y-marosimlarda tashkiliy ishlarni amalga oshiruvchi onaxonlarga murojaat qilishda ishlatiladigan shaxs oti sanaladi: Nov, kayyoni! O'tovdan sas chiqmadi. (III. Xolmirzaev "Saylanma", 1-jild hixoylar, 109-6.); Hamsoya so'zi qo'ni-qo'shniga murojaat qilishda ishlatiladi va bu leksik birlik Toshkent viloyati ba'zi hududlari, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro viloyati shevalarida qo'llanadi: Manavi husayni-ya, hamsoya? (T. Murod "Otamdan kolgan dalalar" 86-6.); Ay, hamsoya, esim qursin, xiyol bo'lmasa esimdan chiqayin, debdi, – dedi. – Xoldon momonikiga sumalakka boring. (T. Murod "От кишнаган окшом", Шарк-2006, 66-6).

Ena so'zi yoshi katta buvilar, onaga nisbatan murojaat shakli sifatida qo'llanadi va bu so'z, ko'pincha, Surxondaryo, Qashqadaryo, Toshkent viloyati shevalarida uchraydi: Ena, ena!.. — deymen. Men yuzlarimni onamiz qo'llariga bosib-bosib hiqillayman. (T. Murod "Otamdan kolgan dalalar" 22-6.); Sahahardan bir arava mehmon olib keldim, ena! Uyingiz kuydi toza! Ikki kunda bor-yo'g'ingizdan ajralib qoqlanasiz endi! Qani, bo'ling, eshikni oching! Qo'nmimiz ulgudek och... (Ch'ulpon "Кеча ва Кундуз", 23-6).

Samarqandning Bulung'ur tumanida qiz bolaga nisbatan ayna so'zi qo'llanadi: Kel-ke! aynam, manavi yerga o'tir, — dedi Hojar ko'r. (T. Murod "Oyindin yurgan odamlar" 89-6.); Ot tuyog'ini tosh ursa, Hojar ko'r aybdor emas, aynam!... (T. Murod "От кишнаган окшом", Шарк-2006, 47-6.); Samarqand, Surxondaryo, Buxoro, Navoiy Qashqadaryoning ayrim hududlarida yanga, yangajon, checha so'zlari aka, amaki, tog'aning xotiniga murojaat qilishda qo'llaniladigan birliklar sanaladi: Yangajon, boraveringlar (III. Xolmirzaev "Бахтли бўлинглар" 169-6.); Nov yanga! Nov, checha!.. Odam bormi? Mehmon keldiyam demaysizlar! (III. Xolmirzaev "Saylanma" 1-jild hixoylar, 109-6.)

Shuningdek, hududiy chegaralangan murojaat shakllari fonetik jihatdan ham o'ziga xoslikni ifoda etishi mumkin. Masalan, ulim so'zi adabiy tilda o'g'lim semasini ifoda etadi. Ushbu so'z Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand va Jizzax viloyatining ayrim hududlariga xos: Ulim, bir nima esingda bo'lsin. Gagarinday boshing osmonga yetsa-da, olim bo'lib yetti iqlimni so'rasangda, sen, avvalambor, Ziyodulla chavandozning uli bo'l. (T. Murod "Юлдузлар мангу ёнади", Шарк-2009, 204-6.) Misoldan ma'lum bo'ladi, o' tovushi u tarzida o'zgarigan va nutqiy ixchamlikka erishilgan. Tadqiqotchi D. To'rayevaning ta'kidlashicha, Qashqadaryo hududiga oid sheva noadabiy unli tovushlarning talaffuzi va yuzuvda aks etishiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ya'ni bu hududda o' unlisi u tarzida talaffuz etiladi va yoziladi [8].

Yuqoridagi misollardan shuni aytish mumkinki, murojaat shakli sifatida qo'llanadigan shaxs otlari O'zbekistonning shimoliy hududlari, yoki janubiy hududlarida musharaklikka ega. Chunki uchala lahja variantlari deyarli barcha hududlarda tarqalgan. E'tiborli jihati shundaki, aynan bir so'z viloyatlararo hududiy xoslikka ega bo'lishi mumkin. Masalan, oshna so'zi Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Jizzax viloyatining ayrim hududlarida uchraydi. Asosan, bu so'z ushbu hududlarda erkaklar nutqida qo'llanadi: Senga bir nima aytayinmi, Nasim oshna? Enam somonxonaga moyak yashirib qo'yibdi. (T. Murod "Юлдузлар мангу ёнади", Шарк-2009, 25-6.). Ammo bu so'z O'zbekistonning shimoliy hududlari, ya'ni Farg'ona,

Marg'ilonda hamtovoq, birga tamaddi qiladigan insonga nisbatan ishlatiladigan semaga ega. Eng qiziq tomoni shundaki, bu so'z ushbu hududlarda genderologik xoslikka ega emas. Ya'ni ayollar ham, erkaklar ham oshna so'zidan muloqot jarayonida murojaat birligi sifatida faol foydalanishadi.

Hududiy o'ziga xoslik moma so'zida ham uchraydi. Ushbu so'z adabiy tilda kampir semasini ifodalaydi. Samarqand, Buxoroning janubiy tumanlari, Toshkentning ayrim hududlari, Surxondaryo, Qashqadaryoda momo so'zi buvi tushunchasini ifoda etadi: Momojon, rahmat. Onaxon, sizga ham. (III. Xolmirzaev, "Насиб этса" 137-6.); Rahmat, endi o'tiring, momo!.. (III. Xolmirzaev "Saylanma" 1-jild hixoylar, 109-6.); Kuynanimdan gapiraman-da, Sora momo, kuynanimdan!-dedi Qimmat momo. Bo'lam-da, ming qilsayam, bo'luginam-da! (T. Murod "Oyindin yurgan odamlar" 176-6.); Qashqadaryo va Surxondaryo hududlarida chollarning kampiriga murojaat shakli sifatida ham ishlatiladi: Cho'larda yig'laysan bunday ming'ayib, Ne sababdan, moma, sochingni yo'yib? ("Алломиш" достонидан). Shuningdek, bu so'z Farg'ona vodiysida kichkina qizlarga nisbatan erkalash ma'nosida ham qo'llanadi.

Murojaat birliklarining hududiy xoslanishini quyidagilarda ham ko'rish mumkin: akaning turmush o'rtog'iga murojaatda: kennayi, kennoyi, kelinoyi, o'yi, kelinopa, yanga, yangamullo, ism-yanga, checha, oycha, poshsho, yangaposhsho, biyi, oyi, kenchaya va b;

otaning onasi yoki onaning onasiga murojaatda: buvi, anna, buva, moma, bibi, biyi, katta ena, momo, ana, buvijon, to'ta, una, kattauna, kattaaya, ena kabi murojaat so'zlarni qo'llash.

Muloqot jarayonida turli nutq vaziyatidan kelib chiqib turlicha murojaat so'zlarni qo'llanadi. O'zbek tilida hududiy jihatdan o'ziga xos murojaat so'zlar mavjud. Yuqoridagi misollarda murojaat shakli sifatida qo'llanadigan shevaga oid shaxs otlariga misollar keltirildi va o'ziga xos xususiyatlari bayon etildi. Murojaat shakllari undov so'zlar misolida ham berilishi mumkin. Masalan, ay undov so'zi adabiy tilda ey semasiga to'g'ri keladi. Ushbu so'z Surxondaryo, Navoiy shevalariga xos bo'lib, shaxsga murojaat shakli sifatida foydalaniladi: Ayolimizni uyquli turtdim. — Ay, tur, tong otdi, — dedim. — Ay, akang qarag'ayni motosiklini ko'rib qo'yi — dedim. (T. Murod "Otamdan kolgan dalalar" 66-76-6.); Ay, Bolxin hamsoya, — deydi soya. — Shuginangiz bir baloga yo'liqqan-ov. Uljon folchiga fol ochirib kelsangiz bo'lardi. (T. Murod "Otamdan kolgan dalalar" 27-6.) Ushbu misolda e tovushi a tovushi tarzida ifoda etilyapti. So'zning birinchi urg'usiz ochiq bo'g'inida: Apa, avqotiz pishdimi? (Buxoro shevasi). So'zning birinchi urg'usiz yopiq bo'g'inida: Tag'o, hali ham karana virus ketmadi-ya? (Qashqadaryo shevasi). Shuningdek "a"lashish jarayoni Xo'jand hududi shevalari uchun ham xosdir [9], e tovushi a tarzida talaffuz etiladi va yoziladi. Ushbu variant ko'pchilik shevalar uchun xosdir: ...manga ko'p narsa... (Buxoro shevasi); Sani kutib qoluvchi... (Qashqadaryo shevasi) [10].

Insonning ijtimoiy mavqeyi, odob-axloqi, nutqiy maqsadiga ko'ra ba'zan vulgar so'zlar ham murojaat shakli sifatida nutqda qo'llanishi mumkin. Masalan, hundi — ichidagini aytolmaydigan, odamovi, egoist insonlarga nisbatan ishlatiladi. Adabiy tilda kamgap, jamiyat ishlariga aralashmaydigan insonga nisbatan aytiladi. Ushbu so'z kamsituvchi birlik sifatida nutqda namoyon bo'lishi mumkin. Masalan,

"Bo'ri, o'lay agar, hundsan, hundi — dedi. Ichimdagini top deb, bezrayib tura berasan?" (T. Murod "Юлдузлар мангу ёнади", 11 - 6.); uka so'ziga nisbatan salbiy ma'noda ukkag'ar birligi ishlatiladi. Bu so'z, asosan, Samarqand, Qashqadaryo, Navoiyning ayrim hududlarida uchraydi. Masalan, Hay ukkag'ar polvonlar-e, kulasan-a, kulasan. (T. Murod "Юлдузлар мангу ёнади").

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi misollardan ma'lum bo'ladi, murojaat shakllari sifatida, odatda, shaxs otlari, vulgarizmlar hamda undov so'zlar hududiy o'ziga xoslikka ega sanaladi. Odatda, hududiy xoslangan murojaat shakllari fonetik, leksik, grammatik strukturaning o'zgarishi natijasida yuzaga keladi. Bu ayrim hududlarda bir so'zning ikki xil semantik ifodasini taqozo etsa, ayrim viloyatlarda bir semaga ega leksik birlikning turli xil strukturada ifodalanishini kuzatish mumkin. Bundan tashqari, nutqiy vaziyat, so'zlovchining ijtimoiy qatlamidan kelib-chiqqan holda murojaat shakllari sifatida vulgar so'zlar ham qo'llaniladi. Bundan haqorat va so'kinishga oid birliklar so'zlovchining nutqiy maqsadi natijasida yuzaga keladi. Buyruq-xitob undovlari ham murojaat shakli sifatida hududiy xoslikka ega. Odatda, bu so'zdan katta yoshlilarning o'zidan kichik shaxslarga murojaati sifatida foydalaniladi.

1. Ибрахимов С.И. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. – Тошкент, 1967.
2. Намроев М., Мухамедова Д., Шодмонқуллова Д., Г'уломова Х., Yo'ldosheva Sh. Ona Tili: O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2017. – B. 5.
3. Qudratov T. O'zbek tilining oraliq shevalari (Shahrisabz, Yakkabog', Chiroqchi va Qamashi rayonlaridagi oraliq sheva materiallari asosida): Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 1968. – B.236;
4. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013. – B.36.
5. Xudayberganova D.Q. Xorazm xalq dostonlari leksikasida nofaol qatlam: Filol. fan. d-ri. ...diss. – Urganch, 2017. – B.39.
6. To'rayeva D.A. O'zbek tilidagi shaxsiy yozishmalarda noadabiy unsurlarning hududiy xoslanishi: Filol. Fan. fals. dok-ri. – Qo'qon, 2022. – B. 42.
7. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2013. – B.7.
8. To'rayeva D.A. O'zbek tilidagi shaxsiy yozishmalarda noadabiy unsurlarning hududiy xoslanishi: Filol. Fan. fals. dok-ri. – Qo'qon, 2022. – B. 104.
9. Sheraliyev Sh.E. O'zbek tili sharqiy Xo'jand shevalarining grammatik kategoriyalari: Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent, 2001. – B.27.
10. To'rayeva D.A. O'zbek tilidagi shaxsiy yozishmalarda noadabiy unsurlarning hududiy xoslanishi. – Qo'qon, 2022. – B. 102.